

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЛОВЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ ЖИТТЯ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Постать останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського однією з наріжних в українській історії. Втім попри розтиражований численними науково-популярними виданнями образ останнього героя-мученика, типового характерника у дусі романтичної історіографії ХІХ ст. в українській історичній науці зроблено вкрай небагато для реконструкції життєвого шляху П.Калнишевського.

Його останній період життя, позначений ув'язненням в Соловецькому монастирі, потребує особливо обережного розгляду, з огляду на стійкі історіографічні міфи, що й досі впливають на формування масових історичних уявлень. Один із них – утримання кошового в земляній ямі, геть заповненій нечистотами. Також потребує на критичний розгляд усталене визначення віку Калнишевського 112-ма роками. Лишається також загадкою, чому кошового, ув'язненого за Катерини ІІ, звільнили на початку правління царя Олександра І, котрий задекларував повернення до катерининської політики, але ж не за Павла І, який перекреслював починання катерининських часів, повернув із заслання відомих політичних дисидентів, ув'язнених його августійшою попередницею (на кшталт О.Радіщева), однак обійшов увагою долю старшини Запорозької Січі.

Історія вивчення питання представлена невеликим переліком наукових розробок, котрий істотно поповнився протягом останніх п'яти років. Автору першої фундаментальної праці з історії Нової Запорозької Січі А.О.Скальковському доводилося скаржитися на “цілковиту нестачу документів” щодо долі січової старшини після арешту, що стався 5 червня 1775 року. Посилаючись на одну з українських народних пісень (“Ой полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!”), Скальковський припускав, що “Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону”. І хоча цьому авторові було відомо за документами, що першим місцем тривалого перебування Калнишевського після арешту була Москва, належних висновків з цього не зроблено [19, с.563]. Залишається дивуватися, чому і в останньому виданні “Історії Нової Січі...” (1885-1886 рр.) А.Скальковський не залучив до розгляду матеріал стосовно соловецького ув'язнення Калнишевського, добутий дослідниками в 1860-ті роки і згодом опублікований.

Відкриття місця перебування Калнишевського в ув'язненні належить українському революціонеру-народникові Петру Савовичу Єфименку, котрий на початку 1860-х років перебував на засланні в Архангельській губернії. Будучи влітку 1862 р. в с. Ворзогори, що в 25 верстах від міста Онега і 180 верстах від Соловецьких островів, Єфименко почув розповідь місцевого селянина Лукіна, який колись бачив “козацького отамана”, будучи в

Соловецькому монастирі. Дослідник записав й інші розповіді про кошового [8, с.412]. В архіві Архангельського губернського правління він натрапив на “Описи не секретных дел” колишньої губернської канцелярії, і в справі “по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке, для содержания, в Соловецкий монастырь кошеваго Петра Калнишевского”, датованій 11 липня 1776 р., знайшов перше документальне свідчення про ув’язнення останнього кошового отамана на Соловках.

П.Єфименку не вдалося потрапити до Соловецького архіпелагу. Тому він доручив членам Російського географічного товариства П.П.Чубинському та А.Г.Гоздаво-Тишинському відвідати Соловецький монастир та розшукати будь-які відомості про Калнишевського. Гоздаво-Тишинський знайшов два документи про ув’язнення кошового в монастирі, а Чубинський (до речі, також відбував заслання в Архангельській губернії) розшукав могилу Калнишевського та евангеліє, подароване ним монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р., і занотував напис на могильній плиті кошового [8, с.414-416].

Наступний етап вивчення соловецького періоду життя Калнишевського позначений поїздкою Д.І.Яворницького до архіпелагу навесні 1887 року. Ще з 1883 р. він працював над створенням “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу”; до квітня 1887 р. вже був напрацьований основний корпус цієї праці. Однак для її остаточного завершення бракувало певності щодо Петра Калнишевського. Ще у квітні 1886 р. Д.Яворницький сповістив Я.П.Новицького про заплановану подорож: “Сяду на машину (залізничний потяг. – *В.Г.*) і ген-ген ... аж до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у гнилий Петенбург, обложусь парсунами та бамагами та й докончаю своє «Запороже»” [7, с.101-102].

Д.Яворницькому були відомі публікації П.С.Єфименка, так само як і іншого автора – Станіслава Зарульського*, котрий, за його словами, указав “более или менее точно на следы пребывания как самого Калнышевского, так и его товарищей” [25, с.162]. Втім він не зважився посилатися виключно на ці публікації і сам почав збирати матеріал, користуючись інформацією різноманітних кореспондентів. У залежності від отримуваних з Соловків відомостей, Яворницький швидко змінював погляди. Так, у листі до видавця Ф.Г.Лебединцева 5 січня 1886 р. він писав: “Сделайте ещё добавку в мою статью «Архивные материалы», всё по поводу того же Калнишевского. Исправьте прежде всего то, что тело Калнишевского погребено в ограде не главной церкви, как у меня сказано, а в ограде церкви св. митрополита Филиппа Колычева ... (это в самом конце статьи). Потом через пять строк выше от этого добавьте следующее: комната, где заключен был П.И.Калнишевский, находится в так называемой Карожней башне; расположение её представляется в таком виде. Когда войдёшь в башню, то

---

* Повідомлення С.Зарульського, опубліковане в “Чтениях Московского общества истории и древностей” (М., 1848, – Кн.8), не відіграло помітної ролі у вивченні соловецького ув’язнення Петра Калнишевського.

здесь увидишь вокруг неё тёмный коридор, в самом центре её – комнату, высоты два аршина, ширины и длины полтора аршина. В комнату из темного коридора ведёт железная дверь, а на стене, что против двери, устроено миниатюрное окошко, выходящее в тот же тёмный коридор, отчего свет в комнату никогда не попадает. В такой комнате можно было стоять только согнувшись. Когда приводили сюда преступника, то его вводили в комнату, запирали за ним железную дверь тяжёлым замком, к замку прикладывали печать, и ключ отправляли в С. Петербург, в тайную экспедицию. И до сих пор комната П.Калнишевского покрыта затвердевшим калом на три вершка толщины” [7, с.101-102].

Отож з легкої руки Д.І.Яворницького виник усталений історіографічний міф, що був підхоплений на хвилі українського національного відродження наприкінці 1980-х і міцно вкоренився в історичних уявленнях національно свідомого українства. Популяризації цього міфу сприяла книга Івана Шаповала “В пошуках скарбів”, що багато разів перевидавалася і де наведено чимало подібних записів з доробку Яворницького. Подамо деякі з них: “Коли кошового перевели з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; (...) просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; (...) в нього, як у звіра, вирости великі пазурі, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей”. Інше: “Коли імператор Олександр I відвідав Соловки і побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він «пришел в ужас». Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: “Нічого мені, государю, не треба, окрім одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах”. Цар наказав ями ліквідувати...” [23, с.30].

Втім Д.Яворницький, урізноманітнюючи свій виклад такою маргінальною екзотикою, подав і зовсім інші, власне наукові висновки. У праці “Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский”, що з’явилась відразу після подорожі на Соловки, подано висновок про те, що Калнишевський утримувався не в земляній ямі Корожньої башти, а в камерах Архангельської та Прядильної башт, маючи чималу суму на своє утримання [24, с.1-15]*. Основний зміст цієї статі був викладений у “Запорожжі в залишках старовини та переказах народу”, виданому в 1888 році [25, с.362-368]. Д.Яворницький знайшов нові документи про останнього кошового в монастирському архіві, опублікував їх частину в “Збірнику матеріалів з історії запорозьких козаків”, виданому в тому ж 1888 р. [26, с.216-218], і на основі переказів ченців спробував з’ясувати конкретні місця ув’язнення Калнишевського. Такими названо “Головленківську камеру” Архангельської башти і “камеру” в башті Прядильній. Яворницький також підтвердив наявність подарованого кошовим монастирю запрестольного хреста і

---

* Дивіться також ре публікацію цього видання [5].

Євангелія з коштовною оправою, а також вказав місце розташування могили Калнишевського – “близь алтаря соборного храму св. Преображення, с южной стороны”, між могилами Авраамія Паліцина та архімандрита Феодорита [25, с.164, 165-166, 168].

Не обійшлося у Д.І.Яворницького і без прикрих помилок, некритично запозичених пізнішими дослідниками. Зокрема, він хибно передав текст маніфесту Олександра І, де йшлося про звільнення останнього кошового з ув'язнення. Таким чином, Петро Калнишевський вийшов у нього “подольським шляхтичем” [25, с.166]. Цю хибну відомість некритично сприйняв і Ф.Ніколайчик, котрий довів, що батьківщиною Калнишевського є с. Пустовійтівка, що на Роменщині [16, с.254]. Хоча насправді у Повному зібранні законів Російської імперії “бывший запорожский кошевой атаман” згадується поруч із польським шляхтичем Й.Єленським, котрому тоді також було “даровано” свободу [17, с.586-587]. Однак, звісно, на загал, дослідження Дмитра Яворницького соловецького періоду життя П.І.Калнишевського є цінним науковим здобутком.

На жаль, напрацювання П.С.Єфименка та Д.І.Яворницького, присвячені П.І.Калнишевському, тривалий час залишалися на периферії історіографічного процесу. Додатком до їхнього доробку стала розвідка історика Соловецької в'язниці М.Колчина (1908 р.), котрий навів відомості про перебування Калнишевського в казематі, розташованому біля Білої башти та монастирського млина [12, с.10, 92]. Окремі згадки про Калнишевського з'являлися в публікаціях часів сумнозвісних Соловецьких таборів особливого призначення. Так, у А.П.Іванова, автора кількох нарисів (1926, 1927) про пенітенціарну систему дореволюційної Росії, подано побіжну згадку про ув'язнення П.Калнишевського на основі публікацій М.Колчина [10, с.191-192, 11, с.39]. Пізніше популярним виданням Романа Пересветова (1961) викладено матеріал, зібраний П.Єфименком [18, с.257-270]. Окремо зазначимо, що праці Д.І.Яворницького залишалися невідомими для російських дослідників.

Тож матеріал, добутий П.Єфименком, Д.Яворницьким та М. Колчиним тривалий час залишався єдиним джерелом інформації про ув'язнення П.Калнишевського на Соловках. Уведення нового масиву документів до наукового обігу завдячує публікації серії книг з історії Соловецького монастиря архангельського дослідника Г.Г.Фруменкова, де вміщено окремий параграф, присвячений Калнишевському; цей же матеріал був виданий українською мовою у вигляді окремої статті у 1990 р. [20-22]. Г.Фруменков за документами Державного архіву Архангельської області та Російського державного архіву давніх актів докладно висвітлив обставини переміщення останнього кошового з Москви, де він утримувався під вартою, до Соловків і ретельно дослідив умови його утримання в ув'язненні [22, с.70-74]. Місце ув'язнення Калнишевського Фруменков локалізує у Головленківській тюрмі, де він, за даними цього дослідника, провів 16 років, а згодом ще 9 років відсидів у одиночній камері, що поруч з “поварнею” [22, с.74]. Г.Фруменков, вірогідно, не був ознайомлений з працями Д.Яворницького, котрий вказав,

крім Головленківської “камери”, перебування Калнишевського в келії Прядильної башти. Тому він залишив це питання без розгляду. Втім, Фруменков, так само як і Яворницький, не навів переконливих свідчень з архівних документів щодо утримання Калнишевського в тому чи іншому місці монастиря, задовольнившись використанням наративів.

На теперішній час ув’язнення Калнишевського в Соловецькому монастирі не відображено цілісним архівним комплексом. Документи архіву Соловецького монастиря були вивезені у кілька етапів з архіпелагу протягом 1917-1923 років експедицією під керівництвом Б.Д.Грекова. Зараз частина цих документів зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту Історії РАН (ф.123), решта – в Російському державному архіві давніх актів (ф.1201), а також у Рукописному відділі Державних музеїв Московського Кремля. Певна кількість документів монастирського архіву та адміністративних установ Архангельської губернії залишилася в Державному архіві Архангельської області (ф.878 та інші) [14, с.325-332]. Єдиною пам’яткою, пов’язаною з Петром Калнишевським і котра дотепер зберігається на території монастирського кремля, є могильна плита, встановлена 1856 року. У написі на плиті його прізвище зазначено як *Кольнишевский*; звернемо увагу, що саме в такому написанні прізвище останнього кошового подається у працях багатьох російських дослідників, зокрема у Г.Фруменкова.

Причина ув’язнення П.Калнишевського неодноразово обговорювалася в історичній літературі [2-4, 22, 24]. Позиція всевладного катерининського фаворита Г.О.Потьомкіна, котрий очолював військово-відомство Росії в період блискучих її перемог над Туреччиною, визначила долю останнього кошового і запорозької старшини. Стосовно них так і не було сформульовано конкретного звинувачення, не існувало жодної судової процедури (що цілком характерно для російського абсолютизму XVIII ст.). Катерина II, санкціонувавши ліквідацію Запорозької Січі у червні 1775 р., цілком задовольнилася доволі неконкретним формулюванням вини козацької старшини як “столь великого вероломного буйства”. Пояснювати його Г.Потьомкін не вважав доцільним “[дабы] исчислением оного [не] трогать нежное и человеколюбивое ... сердце” імператриці, а ще додав: “не нахожу ни малой надобности приступать к каковым-либо исследованиям”, оскільки, мовляв, має ордер кошового до старшини, котрі засвідчують “злочини” Калнишевського, так само як і військового судді Павла Головатого та писаря Івана Глоби. Г.Потьомкін, визначив, що вони “по всем гражданским и политическим законам заслужили по всей справедливости смертную казнь”, однак, фігуративно зважаючи на монарше милосердя, запропонував усіх трьох навечно ув’язнити в монастирях, Калнишевського – на Соловках, Головатого і Глобу – “в состоящие в Сибири монастыри” [22, с.68-69]. 10 червня 1776 року Катерина II конфірмувала подання Г.Потьомкіна. З того часу в усіх документах щодо Калнишевського його злочин позначався формулою: “за вероломное буйство и разорение российских подданных”.

Звісно, причина ув’язнення останнього кошового отамана Запорозької Січі крилася зовсім не в особистій неприязні чи інтригах катерининського

фаворита. Д.Яворницький, аналізуючи маніфест Катерини II про ліквідацію Січі, виокремив 6 пунктів звинувачень запорожців та старшини і звів їх до двох основних: загарбання чужого майна і прагнення створити незалежне управління [24, с.4]. Якщо зважити на конкретні умови, в яких російським урядовцям могло уявлятися “загарбання чужого майна” запорожцями, то справа стосується зовсім не здобичництва, цього притаманного для українського степового порубіжжя явища, а гострої боротьби за володіння землею. На порубіжжі Запорозьких Вольностей, котре уряд намагався перетворити на фонд феодальних пожалувань, спрямовуючи туди потоки селянської колонізації, виникло жорстке протистояння запорожців з російською прикордонною адміністрацією і новоявленими поміщиками. Аби запобігти тому “нашестю гречкосіїв”, що тягнуло за собою панщину, Калнишевський сам почав заохочувати українських селян для оселення на запорозьких займищах, створюючи слободи і хутори. Відтак в часи його кошівства (1772, 1765-1775) на Запорозжі формувалася нова соціальна категорія посполитих, що перебувала під юрисдикцією Коша [2, с.155-156]. Українське степове порубіжжя поступово переструктуровувалося в систему, подібну гінтерланду. Усунення небезпеки набігів підвладного Кримському ханству кочового та напівкочового населення вже на початку 1770-х років створило сприятливі умови для активізації потоків колонізації, що виплескувалися з українського лісостепу, – регіону з прадавньою землеробською культурою і аграрним перенаселенням. Калнишевському судилося “відкрити клапан” для цього колонізаційного потоку, радикально змінивши звичаєве право Запорозжя, котре традиційно протидіяло “нашестю гречкосіїв” і поширенню землеробства на козацьких займищах.

За часів Нової Запорозької Січі і особливо за кошівства Калнишевського обшир причорноморських степів бурхливо наповнювався українським елементом. Це був серйозний виклик політиці Катерини II, спрямованій на колонізацію причорноморських степів та їх інтеграцію до імперського простору самодержавної Росії. І ось в чому полягала причина занепокоєння головного провідника цього курсу, Григорія Потьомкіна: адже щойно здобута Російською імперією територія, хоч і отримала формальну назву “Новоросія”, але відразу перетворилася на органічну частину українського етнічного простору.

Шлях Калнишевського від Січі до Соловків чітко простежується за документами. Після арешту 4 червня 1775 р. його під міцним конвоєм супроводили до Москви, де він утримувався в конторі військової колегії, очолюваної Г.О.Потьомкіним. 14 травня 1776 р. він подав на затвердження Катерині II уже згаданий проект вироку з обвинуваченням у “державних злочинах” Калнишевського і пропозицією ув’язнити його в Соловецькому монастирі. 10 червня імператриця затвердила вирок, і 25 червня кошового отамана у супроводі семи конвоїрів відвезли до Архангельська, куди він прибув 11 липня. Для відправки в’язня на Соловецькі острови найняли корабель купця Вороніхіна. Небезпечна подорож Білим морем затягнулася до 29 липня; судно двічі натрапляло на мілину, зазнало пошкоджень і було

відремонтовано нашвидкуруч. Його екіпаж ще довго очікував за 30 верст від гирла Північної Двіни, доки роздратоване штормом море заспокоїться. Нарешті 30 липня 1776 р. архіандрит соловецького монастиря Досифей відзвітував про прийняття цього “государевого преступника” [22, с.69-70].

Ще під час етапування Калнишевського з Москви до Архангельська були вжиті заходи посиленого контролю за ним. Архангельський губернатор Є.Головцин в додаток до визначеного урядом конвою відрядив з губернської роти ще кількох чоловік і наказав їм залишатися далі на Соловках для нагляду за кошовим. Хоча архіандрит Досифей відмовився від такої надмірної обережності [22, с.70]. Г. Фруменков критично переглянув твердження П.С.Єфименка про те, що Калнишевського везли з Москви в Архангельськ на 9 підводах, на трьох розмістився конвой із в'язнем, а ще 6 перевозили майно кошового [8, с.415]. Подібне твердження маємо і в Д.Яворницького [25, с.163]. Аналіз документів Держархіву Архангельської області дозволив Г.Фруменкову з'ясувати, що все особисте майно Калнишевського було конфісковане відразу після арешту: “Калнишевский прибыл в Архангельск без вещей. Никакого [его] имущества не погружали на судно Воронихина. В монастырь Калнишевский ничего не привез, кроме одежды, которая была на нем. Поэтому в деле Калнишевского нет постоянно встречающейся в арестантских делах «описи шкамба»” [22, с.70-71].

Ще на початку XVIII століття за Соловецьким монастирем закріпилася своєрідна спеціалізація в утриманні політичних в'язнів та релігійних дисидентів. Поблизу Архангельської башти побудували Головленківську тюрму, де в'язні утримувалися централізовано; раніше ж вони перебували в різних келіях башт. Чернецька братія проводила час не лише в спокутуванні гріхів мирян, у посту й молитві (як це було за преподобного Зосими, котрий заснував соловецьку обитель у 1436 р.), але й залучилася до системи тюремного нагляду, перетворившись на важливий елементом модернізованої за Петра I пенітенціарної системи, – на духовників ув'язнених. Одним із нових запроваджень петровської доби стала посада інквізитора в монастирі. Підпорядковуючись лише Святійшому Синоду, Соловецький ставропігійальний першорозрядний чоловічий монастир користувався широкою автономією і мав гарантії невтручання з боку держави. Архіандрит монастиря був повним господарем архіпелагу і розпоряджався воїнською командою в середньому складі 100 чол., що забезпечувала охорону в'язнів. Під час російсько-шведської війни, у 1790 р. до монастиря прибула нова партія солдатів Архангельського гарнізону в числі 175 чол.; всього ж, разом із соловецькою командою, кількість військових на архіпелазі збільшилася тоді до 250 чол. За архіандрита Ієроніма (1777-1793) соловецький гарнізон перевели у підпорядкування ярославського та вологодського генерал-губернатора Мельгунова, зменшення ж компетенції архіандрита уряд компенсував відпуском на розвиток монастирського судноплавства 500 рублів на рік [6, с.180-187].

Слід окремо розглянути питання щодо ймовірності перебування Калнишевського в земляній ямі. Такі ями справді були одним із способів

утримання тих, хто спокутував найтяжчі злочини проти моралі; таке спокутування становила своєрідна епітімія, до якої вдавалися крім того й пустельники-анакорети, проте цілком з власної волі. Страхітливі перекази про такі ями згадав у 1872 р. В.І.Немирович-Данченко, хоча ченці його запевняли, що “подземныя тюрмы” на Соловках є виключно вигадкою газетників [20, с.541-542]. Відомо також, що у 1742р. уряд наказав соловецькому настоятелю засипати всі ями для колодників і перевести їх у наземні приміщення. Сам же настоятель тоді заперечував наявність колодницьких ям, а спеціальне урядове інспектування нічого такого у монастирі не виявило [20, с.8]. Інший маргінальний випадок стосується Корожньої або Корчагіної башти, де, за переказами, колодників тримали “покорченими”, адже вони, через низький дах каземату, не могли піднятися в повний зріст (звідси, мовляв, і назва башти). Утримання в’язнів в одиночних камерах, що було звичайною практикою на Соловках, часто призводило до божевілля в’язнів, чим і живилися незліченні перекази на соловецькі мотиви. Їх розносили по всіх усядах прочани, котрі бували в Соловецькому монастирі на богомиллі.

Матеріал, зібраний Д.Яворницьким і Г.Фруменковим дає підстави вважати, що перший тривалий строк кошовий провів у Головленківській тюрмі, розташованій біля Архангельської башти [25, с.164; 22, с.71]. Вірогідно, що згадка в документах про каземат під №15 стосується саме Головленківської тюрми, де в’язнів тримали централізовано, а, відповідно, камери мали нумерацію. Камера, в якій він перебував, була вологою, під час дощу вода потрапляла через дах. Кошовий неодноразово скаржився архімандритові на те, що його одяг від надмірної вологи вже зотлів. Лише у жовтні 1779 р. йому дозволили власним коштом найняти робітників для поладження даху [22, с.72]. Пробувши 12 (за Яворницьким) або 16 (за Фруменковим) років у казематі біля Архангельської башти, Калнишевський близько 1788 року був переведений до іншого місця. На думку Д.Яворницького – в келію №15, згодом келію №14, що розташовані в Прядильній башті [25, с.164-165]. М.Колчин вказав на перебування П.Калнишевського при Білій башті, поблизу монастирського млина в добудові під назвою Сушило*. Є також відомості, люб’язно повідомлені нам співробітниками Соловецького історико-архітектурного музею заповідника, про те, що кошового тримали “при хлібних печах”, тобто у добудові зліва від входу до Трапезної палати, що має назву Келарської палати. В усіх трьох випадках умови перебування в’язня значно покращилися: він мав сухе й тепле приміщення.

За М.Колчиним, місце ув’язнення Калнишевського мало такий вигляд: “При самом входе под башню находится жилище мельников, от дверей котораго идет узкий темный проход сажени две длины; чтобы не заплутаться и не запнуться за что-то, необходимо идти с огнем. Спускаемся ступени на три

---

* Біла башта розташована між Архангельською (Головленковою) і Прядильною, що на південному боці кремля.

ниже уровня земли, идем по узкому темному проходу, сворачиваем немного вправо и входим низкою дверью в большую, квадратную, сажени в три, комнату. В ней темно, так как нет ни одного окна, а взамен этого на каждой стене находились двери с махонькими вырезками среди них. Комната целиком состоит из кирпича: пол, потолок, стены, лавки, полки, – словом, все кирпичное. Сыро, стены мокрая, заплесневелая; воздух спертый, удушливый, такой, какой бывает в сырых погребах. Испугавшись света крысы, водящаяся здесь во множестве, с ужасом бросаются вам под ноги. В этой комнате в прежнее время помещалась стража, караулившая узников, заключенных в казематы, расположенные по всем сторонам этой комнаты. Прямо перед нами маленькая, аршина в два вышины, дверь с крошечным окошечком середине ея; дверь эта ведет в жилище узника ... Оно имеет форму лежащего усеченного конуса из кирпича, в длину аршина 4, шириною сажень, высота при входе три аршина, в узком конце полтора. При входе направо мы видим скамью, служившую ложем для узника, над нею почерневшая до неузнаваемости икона, а за нею сохранилась пасхальная верба. На другой стороне остатки разломанной печи ... В узком конце комнаты находится маленькое окошечко вершков шесть в квадрате; луч света, точно украдкою, через три рамы и две решетки тускло освещает этот страшный каземат. При таком свете читать можно было в самые светлые дни и то с великим напряжением зрения. Если заключенный пытался через это окно посмотреть на свет Божий, то его взорам представлялось одно кладбище, находящееся прямо перед окном ... Рассказывают, что в рассматриваемом нами каземате последний кошевой бывшей Сечи Запорожской, Кольнишевский, просидел 16 лет, будучи более ста лет от роду” [12, с.5-10].

Наведений уривок з праці М.Колчина відтворює певні деталі побуту часу перебування кошового в соловецькому ув'язненні. Це місце вигідно відрізнялося від решти келій та казематів, бодай тому, що було сухим. На це вказують і наявні поблизу монастирський млин та Сушило, де зберігалося борошно, так само і зазначена Колчиним напівзруйнована піч. На розташування описаного М.Колчиним приміщення біля Білої башти вказує згадане ним “жилище мельників”. Хоча Г.Фруменков чомусь наводить уривок з Колчина як ілюстрацію інтер'єра Головленківської тюрми [22, с.71].

Соловецькі в'язні харчувалися тією ж їжею, що й монастирські ченці. Раціон розподілявся на три ранги: страви верхньої трапезної палати подавали вищому духовенству монастиря і знатним в'язням, їжею нижньої трапези годували ченців, послушників та звичайних в'язнів, а тим, що готувалося на кухні поза Трапезною палатою, харчувалися робітні люди і ув'язнені найнижчого рангу [12, с.29]. За архімандрита Герасима Іоніна (1793-1796) відновили давній соловецький монастирський статут, що забороняв ченцям мати власність; всі кошти надходили до монастирської скарбниці, з якої потім розподіляли відповідно до рангу на потреби монастирської братії. В своїх келіях ченці не мали столів і харчувалися спільно, в трапезній [6, с.180-187].

То ж в'язні вважалися своєрідним різновидом ченців чи послушників, котрі (хоч і не з власної волі) спокутували свої гріхи.

Останній кошовий отаман вважався знатним в'язнем, адже кожного дня на його утримання видавали з казни 1 рубль, або більше 360 рублів на рік, тоді як річне утримання ченця коштувало 9 рублів, простого в'язня – від 10 до 30 рублів. Д.Яворницький, котрий вслід за П.Єфименком вважав, що Калнишевського привезли на Соловки з його майном, перебільшив з висновком про те, що останній кошовий був “лишений звання, но не лишений состоянія” [25, с.165]. В дійсності Калнишевський був позбавлений і того, й іншого. Його майно надійшло до державного секвестру. Держава відпускала, з огляду на це майно, кошти на його утримання, при цьому покладаючи видатки на місцеві губернські бюджети. Спочатку “порціонні гроші” на Калнишевського до монастиря надходили з архангельської губернської канцелярії, котра, в свою чергу, отримувала їх з державної казни. Втім, на 1782 р. ця система порушилася, і монастир певний час утримував його своїм коштом. Про це соловецький архімандрит Ієронім доповів Синоду, з якого вийшло відповідне клопотання до Сенату. Постановою ж Сенату вирішено надавати кошти на утримання Калнишевського з Вологодської казенної палати з прибутків Вологодського намісництва. То ж строго визначену суму один з караульних солдатів щомісяця регулярно отримував з монастирської скарбниці і приймав від нього замовлення щодо купівлі певних продуктів та речей [22, с.72-73].

П.Калнишевського постійно охороняло чотири солдати з офіцером (начальником соловецького загону), хоча інших ув'язнених – по двоє. Документи згадують їх імена: Іван Матвєєв, Антон Михайлов, Василь Нестюков, Василь Соханов [22, с.72]. Тричі на рік, на Пасху, Преображеніє і Різдво, його виводили з келії, напевно, для участі в церковних святах і для обіду в трапезній. З відомостей про колодників, котрі перебували на сповіді з 1777 по 1792 р., як свідчить Д. Яворницький, видно, що Калнишевський говорив якщо не два рази на рік, то щонайменше один раз [25, с.166]. Поморські рибалки якимось бачили “казацкого атамана” під час виходу до трапезної. Ось як вони зобразили його П.Єфименку: “Росту середняго, старый видом, седастые волосы и волос обсекае; видно, что много сидел. Борода не долга, белая ... Говорил он не так чисто, как по-русски” [8, с.413]. Перебуваючи в ув'язненні, Калнишевський залишався одягненим за козацьким звичаєм, в останні роки життя мав на собі китайчатий синій сюртук з олов'яними гудзиками у два ряди і червоний кармазин. Завжди розмовляв українською. Поводив він себе смиренно і набожно, чим викликав повагу чернецтва. Та найбільшої шани з боку духовенства він здобув щедрими подарунками монастирю. У 1794 р. він пожертвував Спасо-Преображенському собору запрестольного хреста, виготовлено з срібла вагою більше 30-ти фунтів, а своє звільнення відзначив подарунком оздобленого сріблом з позолотою евангелія, вага однієї оправи якого перевищувала два пуди, загальна ж вартість становила 2 435 рублів [25, с.165-167]. Звісно, щоб сплатити за виготовлення такої коштовної речі,

Калнишевському потрібно було заощаджувати. За грубим підрахунком, за 25 років ув'язнення він отримав 9133 рублі. Тож на замовлення за престольного хреста і євангелія він мав витратити близько третини коштів, наданих йому за увесь час ув'язнення.

Можна припустити, що подібні коштовні дарунки монастиреві Калнишевський робив не цілком з власної волі, а з певного, можливо й непрямого, примусу монастирських властей, в обмін на деякі пом'якшення в режимі утримання. Однак поважне ставлення до нього чернечої братії зберігалось ще багато років після його смерті.

Свободу Калнишевський отримав в результаті “дарованої” новим царем Олександром I амністії у 1801 році. За царським указом від 2 квітня мали звільнити двох соловецьких в'язнів – польського шляхтича Йосипа Єленського, учасника польського революційного руху під проводом Тадеуша Косцюшко [22, с.85-87], і колишнього запорозького кошового отамана Петра Калнишевського. Й.Єленський відразу повернувся на свою батьківщину [1, арк.6]. 4 травня архімандрит Іона оголосив Калнишевському про монаршу волю. Однак він відмовився залишити монастир, вказавши в своєму клопотанні на височайше ім'я: “Не могу отважиться пуститься в путь толь дальний, а расположился остаток дней моих посвятить в служение Единому Богу в сем блаженном уединении, к коему чрез двадцатипятилетнее время моего здесь пребывания *привык я совершенно*, в обители сей ожидать с спокойным духом приближающагося конца моей жизни” [1, арк.4-5]. Калнишевський просив залишити йому грошове утримання 1 рубль на день, “чтоб мог ... до конца жизни своей содержать себя безбедно”. Так, ніби дотримуючись давнього запорозького звичаю, останній кошовий залишився доживати віку в монастирі в якості послушника.

Звернемо окрему увагу на те, що саме в документах 1801 р. з приводу звільнення Петра Калнишевського вперше вказано його 110-літній вік [1, арк.4-5]. Ще Д.Яворницький звернув увагу на те, що в документах Соловецького монастиря попереднього періоду в жодному разі навіть приблизно не зазначено вік останнього кошового [24, с.12]. В іншому місці він зауважив, що мало ймовірно, аби “85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков” [25, с.168]. Звісно, датування народження останнього кошового 1690 або 1691 роком не може не викликати сумнів. Ця дата виведена дослідниками з огляду на напис на могильній плиті кошового, котра була встановлена 53 роки згодом після смерті Калнишевського, де зазначено, що він помер у 1803 р. у віці 112 років. Нам вважається, що монастирське начальство вперше поцікавилось віком Калнишевського за 10 років перед звільненням і, зваживши на його надзвичайно старечий вигляд, дійшло висновку, що має справу зі сторічним дідом. Тому на 1801 р. і з'явилася версія з 110 роками. Той же вік згадується у клопотанні Петра Калнишевського до архангельського цивільного губернатора І.Мезенцева від 7 червня 1801 р., в якому він прохав, щоб його після звільнення залишили при Соловецькому монастирі послушником [1, арк.5]. Хоча, звісно, не сам він його писав.

Помер Калнишевський незабаром по звільненню, 31 жовтня (за старим стилем) 1803 року. Чернецька братія поховала його на почесному місці – південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору, поруч з могилами російського публіциста XVII століття Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. А в 1856 році за наказом архімандрита монастиря на могилі Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епітафії короткий обрис життя кошового. Як зображено на фотографії початку XX ст. (зберігається у фондах Соловецького музею), могила Авраамія Паліцина була оздоблена невеличкою альтанкою; на теперішній час поховання А.Паліцина, залишаючись на своєму початковому місці, є орієнтиром для знаходження могили останнього кошового.

Двадцяти-сорокові роки XX ст. були вкрай несприятливими для збереження унікальних пам'яток Соловецького монастиря, так само як і для могили кошового. З установленням радянської влади монастир був закритий, його розвинений господарський комплекс перевлаштували в радгосп. У 1923 р. жахлива пожежа поруйнувала багато архітектурних ансамблів. Потім в стінах Соловецького кремля розмістили лиховісну в'язницю радянських часів – Соловецькі табори особливого призначення, де за традицією, успадкованою від імператорської Росії, утримували здебільшого політичних в'язнів. Під час Другої світової війни тут розмістили Соловецьку школу юнг, що готувала військових моряків. Тільки у 1974 р. почав систематичну роботу Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник.

Плиту з могили Калнишевського кілька разів пересували по території монастиря і лише у 1971 році її взято на облік разом з іншими надмогильними плитами, що були на загальному цвинтарі біля Онуфріївської церкви. У серпні 2002 р. дирекція музею-заповідника облаштувала некрополь у дворику біля Германівської каплиці; тут розмістили могильні плити з поховань окремих соловецьких в'язнів, зокрема й Петра Калнишевського.

З огляду на поданий вище виклад сформулюємо окремі висновки щодо перспектив подальшого дослідження даної проблеми. По-перше, актуальність вивчення постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського, всупереч позірній локальності цієї проблеми, обумовлена дотичністю до таких тематичних комплексів як боротьба Росії за оволодіння чорноморським узбережжям, російський централізм і українська автономія у XVIII ст., українська колонізація причорноморських степів, українська колонізація Прикубання, пенітенціарна система Росії на зламі XVIII-XIX ст. тощо. Цей тематичний обшир становить широке поле діяльності як для українських, так і російських дослідників, а також потребує на систематизацію дискретних напрацювань з кожної локальної тематики. По-друге, подальше поглиблення дослідження життя та діяльності Петра Калнишевського неможливе без реконструкції цілісної джерельної бази (головним чином шляхом археографічного відтворення єдності документів колишнього архіву Соловецького монастиря), комплексного вивчення як

персоналістичних, так і “онтологічних” аспектів проблеми, що має стати ґрунтом для підготовки праці монографічного плану.

Нарешті, по-третє, важливим аспектом є музеєфікація об’єктів, пов’язаних з перебуванням Петра Калнишевського у соловецькому ув’язненні. Ще у серпні 2003 р. між Нікопольською районною державною адміністрацією Дніпропетровської області (Україна) та Соловецьким історико-архітектурним і природним музеєм-заповідником було підписано протокол про наміри щодо спільного облаштування імовірних місць перебування в ув’язненні останнього кошового отамана. Нікопольським регіональним відділенням НДІ козацтва Інституту історії України НАН України напрацьовано матеріал для стендів, що мали розміщуватися на території Соловецького кремля; виготовлено металеву меморіальну дошку, що мала розміститися в імовірному місці ув’язнення Калнишевського. Ескізи відповідних стендів вже були розроблені Соловецьким музеєм, та, на жаль, адміністративні пертурбації, викликані політичними процесами в Україні 2003-2004 років не дозволили цим намірам здійснитися. Хоча влітку 2004 року коштом підприємства “Мотор-Січ” (м. Запоріжжя) було виготовлено та розміщено в Сушилі погруддя Петра Калнишевського. Цим, здається, справа і обмежилася.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника. – Док.1024/2983.
2. Грибовський В.В. Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета // Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип.1. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун.-ту, 2004.
3. Грибовський Владислав. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 139 с.
4. Грибовський Владислав. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі // Україна – козацька держава / Упорядник В.Недяк. – К.: Емма, 2004.
5. Грибовський В.В. “Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский” Д.І.Яворницького в історії вивчення постаті Петра Калнишевського // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип.3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006.
6. Досифей, архимандрит Соловецкого монастыря. Географическое, историческое и статистическое описание ставропигиального первокласснаго Соловецкаго монастыря. – Ч.І. – М., 1853.
7. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / Упорядники С.В.Абросимова та ін. – Вип.4. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005.
8. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791 – 1803 // Русская старина. – СПб, 1875. – Кн.ХІV. Ноябрь.
9. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – Кн.9. сентябрь.
10. Иванов А. П. Соловецкие узники // Соловецкие острова. Ежемесячный журнал. Орган Управления Соловецкими лагерями особого назначения ОГПУ. – [Соловки]. – 1926. – №4-5, май-июнь.
11. Иванов А.П. Соловецкая монастырская тюрьма. Краткий историко-революционный очерк. – Соловки: Издание бюро печати УСЛОН, 1927.

12. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI – XIX вв. Исторический очерк. – М.: Тип. Русск. т-ва печатн. и издательск. дела, 1908.
13. Кончин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря ... // Русская старина. – 1887. – Кн.10, 11, 12.
14. Либерзон И.З. Дяетельность Археографической комиссии по спасению архива Соловецкого монастыря // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. XVIII. – Л.: Наука, 1987.
15. Немирович-Данченко В. Соловки. Воспоминания и рассказы из поездки с богомольцами // Вестник Европы. – 1874. – Т.IV. Август.
16. Николайчик Ф. Родина Калнишевского // Киевская старина. – 1892. – Кн.5.
17. Полное собрание законов Российской империи. – Т.XXVI. – СПб., 1830.
18. Пересветов Роман. Тайны выцветших страниц. – М.: Гос. изд.-во детск. л-ры Мин. Просв. РСФСР, 1961.
19. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: “Січ”, 1994.
20. Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке. – Архангельск: Архангельское книжное издательство, 1963.
21. Фруменков Г.Г. В’язень Соловків: царська “дяка” останньому кошовому Січі // Культура і життя. – 1990. – 1 квітня, №13.
22. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1968.
23. Шаповал Иван. В пошуках скарбів. – К.: Дніпро, 1965.
24. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский. – Новочеркасск, 1887. Відбиток з журналу “Дон”.
25. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч.ІІ. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005.
26. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб.: тип. И.Н.Скороходова, 1888.